

BEHBUD ŞAHTAHTİNSKİ ve MOSKOVA ANTLAŞMASI

BEHBUD ŞAHTAHTİNSKY and MOSCOW TREATY

Prof. Dr.Hacıyev İsmail Muhtaroglu*

Arş.Gör. İbrahimzade Fizuli Zeynalabdinoğlu*

1918-1921 yularda Zakafkasiya'da karışık bir durum vuku bulmuştur. Aslında üç bağımsız cumhuriyet, 4 yabancı devletin; (Türkiye, Rusya, İngiltere, ABD)nin geosiyasetin düğün noktasına dönüşmüştür. Taşnak Ermenistan'ı "Büyük Ermenistan" oluşturmak rüyası ile Azerbaycan'dan toprak talep ediyordu. Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti ilan olunduktan sonra, Sovyet Rusyası Ermenistan'ı, Türkiye ve Azerbaycan'a karşı savaşa tahrik etmek siyasetini yürütüyordu.

Sovyet egemenliğinin ilk günlerinden düzenli Taşnak Ordusu Azerbaycan topraklarına girdi. Bütün Taşnak Ordusu kendisinin tacizini gittikçe hızlandırıyordu. Hatta Ermenistan hükümeti böyle bir iftirada bulunmuştu; "Azerbaycan'da olan Kızıl Ordu değil, Denikin'in ordusudur"¹.

Azerbaycan hükümeti Ermenistan'a uyarıda bulunmuşdur ki hemen Azerbaycan topraklarını terk etsinler. Azerbaycan sınırlarını Taşnak ordusundan korumak amacı ile, 29 Nisan 1920'de Azerbaycan İnkılâp Komitesi, Azerbaycan Ordusunu köylü-amelelerden yeniden oluşturmayı

* Nahcivan Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

* Nahcivan Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi.

¹ **Rusya Devlet Harbi Arşivi** (bundan sonra ismi böyle geçecek - **RDHA**), f.4, s.2, i.5, b.100

karara aldı. Askeri Deniz komutanı Ç.Yıldırım'a havale edildi ki, Cumhuriyetin müdafaası için insanları seferber hale getirilmesini ilan etsin².

20 Mayıs 1920 yılında RK(B)P (Rusya Komünist Bolşevik Partisi) MK (Merkezi Komite)'nin aldığı kararda şöyle deniliyor; "C.Çiçerine söylensin ki, karşılıklı ilişkileri belirlemek için konuşmalara başlamak teklifi ile Azerbaycan Sovyet Hükümeti'ne başvursun". RSFSR hükümeti Halk Dış İşleri Bakanı G.V.Çiçerin kendi imzası ile Azerbaycan sovyet hükümeti başkanı Neriman Nerimanov'a nota göndermiş "Umum maksadlara ulaşmak için işbirliği yolunda her 2 cumhuriyetin beraber faaliyetini kolaylaştıran daima karşılıklı ilişkiler yaratmak için görüşmeler teklif etmiş"³.

Notada görüşmeler için Moskova'ya Azerbaycan cumhuriyetinden daimi temsilci gönderilmesinin gerekliliği vurgulanıyordu. Notada söyleniyordu ki, Rusya'nın sovyet hakimiyeti maksatlarımızın beraberliyi ve köylü kuruluşunun hertarafılığı, doğal olarak her iki kardeş cumhuriyetin; Rusya ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin resmileştirilmiş güçlü ilişkiler kurmaya olanak olabilir ve bu ilişkiler umumi soyet siyaseti yolunda daimi dostluğu kolaylaştıracak"⁴.

1920'de Temmuz'un sonlarında Azerbaycan SSC Dışişler Komiseri M.D.Hüseynov Sovyet Rusyası ve Sovyet Azerbaycan'ın karşılıklı ilişkilerini açığa çıkartmak, onların arasında güçlü bir bağ oluşturmak, uluslararası ilişkiler üzere faaliyet planını gerçekleştirmek, ve hazırlamak amacıyla Moskova'ya gitti. M.D. Hüseynov bütün bu meselelerle ilgili V.İ.Lenin ve C.V. Çiçerin'le geniş görüşmeler yapmıştır"⁵.

10 Temmuz 1920 AK(b)P MK-da SSC hükümeti temsilcisinin Doğu'da, o sıradan Kafkaslarda politika hakkında konuşması dinlenildi⁶. 12 Temmuz 1920'de, AK(b)P MK Ermenistan'la ilişkiler

² RDHA, f 195, s 4, i .42, b.106-197.

³ Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanlığı Arşivi (bundan sonra ismi - RFPA geçecek) f 3 s1, 2004, b 11.

⁴ RFPA, f17, s.3, i125, b1

⁵ V.İ.Lenin. Eserlerinin tam külliyatı (bundan sonra - ETK) 44-cü c. s 162.

⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Siyasi Partiler ve İçtimai Harekatlar Arşivi

hakkında sorunları görüşerek, onlarla konuşmaları devam ettirmeyi ve bu konuşmalarda RSFSR ile Azerbaycan SSC misyonlarını birleştirmeyi kararlaştırdı⁷. Türkiye ordusunun Nahçıvan'da bulunması hakkında tartışmalar yapıldı.

Rusya'nın Azerbaycan ile Ermenistan arasında münakaşaların çözümünde açıkça eylemlerinde Ermenilerin tarafını tutmayı Nahçıvan bölgesine olan münasebetde kendisini açıkça gösterdi.

Doğu cephesi komutanının emri üzerine Nahçıvan bölgesinin korunmasına yardım yapmak amacıyla Mayıs 1920'den itibaren yaklaşık 8 ay süresinde Nahçıvan'da bulunan General Veysel Ünüvar kaydediyor ki; Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra Ruslar ikiyüzlü siyaset izliyordular. Ermenilere hoş olsun diye Ruslar imkân dahilinde tüm vasıtalarından faydalanıyordular⁸.

RSFSR Hükümeti Azerbaycan'la beraber Türkiye'ye karşı da ikili siyaset yürütüyorlardı. Böyle ki, bir taraftan XI Kızıl Ordu Komutanlığı Bakü'den Türkiye Hükümeti'nin Doğu cephesi komutanına mektup göndererek (Temmuz 1920), "Azerbaycan'a ve Türkiye'ye münasebette Ermenistan tarafından herhangi düşmanlık eyleminin durdurulmasını zaruri bir şart gibi görür"⁹; diğer taraftan XI orduya komutanlığın emri üzere (temmuz-ağustos) Ermeni ordusuna saldırı emri vermiyor¹⁰.

Aslında bu bölgede Rusya'nın ikili tutumu onun sonsuz imparatorluğu merakından ileri geliyordu. Bu hakta sonralar Behbut Şahtahinski "Azerbaycan Türkiye ile Rusya arasında bir alaka vesilesidir" demiştir. Doğu'nun kalkınması için gelecek beşer amacının köprüsüdür. Bu köprü Rusların "at oynatmak" (istediğini yapmak) istekleri köprüsüdür.

13 Temmuz 1920'de AK (b) P MK bürosu siyasi, harbi ve ekonomi karakterli bir sıra sorunları ortaya çıkarmak için Azerbaycan SSC temsilcisi

(bundan sonra ARDSPİHA), f 1, s. 74, i. 120, b. 12.

⁷ ARDSPİHA -b18,

⁸ V. Ünüvar. *İstiklal harbinde: Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921*, İstanbul, 1948. s. 52

⁹ RDHA, s1, i 21, b 8.

¹⁰ RDHA, s4, i 331, b28.

gibi Moskova'ya RSFSR halk komiteleri Sovetine gedecek B.A. Şahtahtinski'nin konuşması hakkında konuyu tartıştı. Azerbaycan SSC ile RSFSR arasında karşılıklı ilişkiler ve B.A.Şahtahtinski'ye sunulacak yönergelerle ilgili meseleler, Temmuzda AK(b)P MK bürosunda yeniden tartışıldı ve büro özel komisyonuna teklifte bulundu ki, Azerbaycan SSC'nin RSFSR'deki temsilcisi B.A. Şahtahtinski için yönergelerin maddelerini hazırlasın¹¹.

15 Temmuz 1920'de Azerbaycan İnkılâp Komitesi, Halk Adliye Bakanı B.A. Şahtahtinski'yi fevkalâde ve yetkili temsilcisi olarak atadı ve ona RSFSR hükümeti ile tüm konular: ister siyasi, isterse de ekonomi meseller konusunda görüşmeler yapmak ve sonradan onaylanmak şartı ile, Azerbaycan SSC adına her türlü anlaşmalar imzalamak için yetki verdi.

V.İ.Lenin ve G.V.Çiçerin 26 Temmuz 1920'de Moskova'ya gelen Azerbaycan SSC'nin Dışişler Bakanı M.D.Hüseynov'u Azerbaycan SSC'nin daimî temsilcisi Behbut Şahtahtinski ile beraber kabul etti. Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin yetkili temsilcisi B.Şahtahtinski'nin Sovyet Azerbaycan'ın durumu hakkında sunduğu belgeler tanıtıldıktan sonra G.V.Çiçerin 4 Ağustos 1920'de RK(b)P MK siyasi bürosuna mektupla müracaat etti. Mektupta : "Bizim Kızıl Ordu bölümlerinin yerli komutanları, Azerbaycan hükümeti ile asla anlaşamıyorlar... ve onların desteği altında sömürücülük siyaseti yürütülüyor yazan G.V.Çiçerin, "sömürücülüğün önlenmesi amacı" ile acil tedbirler görmek üzere bu meseleleri öğrenmek için özel bir komisyon oluşturmak teklifinde bulunmuştu. V.İ.Lenin'in katılımı ile 5 Ağustos 1920'de RK(b)P MK toplantısı Azerbaycan SSC ve RSFSR arasında olan karşılıklı ilişkiler konusunun tartıştı ve G.V. Çiçerin'in başkanlığında komisyona gerekli plan hazırlanmasını havale edildi¹².

Azerbaycan SSC ile RSFSR arasında karşılıklı münasebetler hakkında mesele 6 Eylül'de AK(b)P MK ve BK'nın beraber toplantısında yetkililerin katılımı sendikaların başkanlığında müzakere olundu¹³.

¹¹ V.İ.Lenin. ATK. 44.S.162.

¹² "İzvestiya, VPK Azerbaydjanskoy SSR" Gazetesi, No.10, 28 Mayıs 1920.

¹³ "İzvestiya VPK Azerbaydjanskoy SSR" Gazetesi, No.10, 28 Mayıs 1920.

20 Eylül 1920'de B. Şahtatinski direkt olarak, V.İ.Lenin'in adına Azerbaycan hakkında bununla alakadar Kafkasya'da, Türkiye ve İran'da durumla ilgili ayrıntılı bilgi sundu. Şahtatinski yazıyordu: "İlk zamanlar Kafkas ordusu iyi tavırlı ve güzel davranıyordu, ama şimdi acımasız eylemlerde bulunuyorlar". Çünkü, bazı Rus askerleri tarafından yapılan sorumsuzluk, aldırmadan istediğini yapması ve terbiyesizliği (kadın hamamına girmiş iki Rus askerinin döğülmesi ile yaranan münakaşa) halk arasında rahatsızlığa neden olmuştur.

V.İ.Lenin'in başkanlığı ve A.A. Andreyev'in, F.E. Dzerjinski'nin, M.İ.Kalinin'in, İ.V.Stalin'in katılımı ile 20 Eylül 1920'de RK(B)P MK toplantısı Azerbaycan SSC ile anlaşmanın Halk Dışişler Komiserliği'nin takdim ettiği belgeyi müzakere etti. Toplantı "Azerbaycan Cumhuriyeti ile anlaşma HKS'ye sunulana kadar incelenmek ve Azerbaycan hakkında politikamıza uygun parti kararını bu anlaşmaya eklemek üzere komisyon kurmayı karara aldı"¹⁴

Azerbaycan SSC'nin fevkalade ve yetkili temsilcisi B.Şahtatinski anlaşmanın hazırlanmasına aktif katılıyordu. Anlaşmanın maddeleri Azerbaycan'da tartışılmıştır.

RSFSR ile Azerbaycan SSC arasında anlaşma hakkında konunun çözülmesi partinin desteyi altında gidiyordu. 20 Eylül 1920'de V.İ.Lenin başkanlığı ile RK(b)P MK, Azerbaycan SSC ile RSFSR arasında imzalanacak anlaşmayı onayladı. Anlaşma 30 Eylül 1920'de Moskova'da imzalandı. Anlaşmanın 1. maddesinde "Azerbaycan ve Rusya kendi aralarında askeri, mali, ekonomi ittifak oluşturuyorlar"¹⁵. RSFSR ile Azerbaycan SSC arasında imzalanmış bu anlaşma aslında merkezin Azerbaycan ilişkisinde imparatorluk siyasetini gizlemek aracı idi.

RK(b)P MK'nin 20-21 Eylül 1920'de yapılmış toplantısı, Kafkas'larda ve Doğu'da siyasetini düzenlemek için emirle İ.V.Stalin'i Kafkasya'ya göndermek

¹⁴ ARDSPİHA- f 1, s. 74, i 120, b 43.

¹⁵ Azerbaycan tarihi. 7 cildde. c. 6, Baku, 2000, s. 62.

hakkında karar çıkarmıştır. Bu amaçla Stalin, 16 Ekim 1920'de Kuzey Kafkasya'ya ve Azerbaycan'a geldi. 4 Kasım 1920'de Stalin'in başkanlığı ile AK(b)P MK siyasi bürosu, RK(b)P MK Kafkas bürosu temsilcilerinin katılımı ile "Ermenistan'da durum" hakkında mesele tartışıldı. Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye'nin karşılıklı ilişki ile sorunlarının halledilmesinde I.V.Stalin Rusya'nın menfaatlarını düşünerek her zaman Ermenistan'ın tarafını müdafaa ediyordu. "Eğer bilmek isterlerse Zengezur ve Nahçıvan'ın kime ait olmalıdır, onları Ermenistan'ın şimdiki hükümetine vermek olmaz, ama Sovyet Hükümeti olduğu zaman vermek olur" diyordu.

Böyle bir dönemde Türkiye, Rusya'nın Azerbaycan'a karışı yürüttüğü siyasetin niteliğini anlarken, Sevr Antlaşması'nı reddetti ve Taşnak Ermenistan'a karşı askeri müdahaleyi güçlendirdi, onu Aleksandropol (Gümrü) anlaşmasını bağlamağa mecbur etti. Türkiye-Ermenistan sınırı belirlendi. Türkiye ile Ermenistan arasında 2 Aralık 1920'de imzalanmış, 18 maddeden oluşan Gümrü anlaşmasının 2. ve 12. maddeleri Nahçıvan'la ilgilidir. Anlaşmanın 2. maddesinde taraflar Nahçıvan bölgesi ile ilgili aşağıdaki kararları almışlar:

Ermenistan, Kükü dağı, Hemesür dağı, Qurdqulaq köyü, Sayat dağı, Arpaçay evleri, Üemerli dağı, Saraybulaq dağları, Ararat istasyonu, Araz çayı yakınlarındaki aşağı Karasuyun döküldüyü yerden geçen kolun güneyindeki (Nahçıvan, Şahtahtı ve Şerur) araziye daha sonra referandumla belirlenecek yönetim ve bu idarenin kapsadığı topraklara karışmayacak. Bu arazide Türkiye'nin himayesinde yerli hükümet oluşturulacaktır¹⁶.

12. maddede Türkiye Hükümeti, Şerur-Nahçıvan-Şahtahtı ve Culfa yolu ile İran, Maku, Ermenistan arasında Transit yolunun güvencesine teminat vermeyi taahhüt ediyor¹⁷.

Gümrü Anlaşmasına göre; Develi ve Arazdeyen dışında, bugünkü Nahçıvan'ın sınırları belirlenmiş, lakin her nedense Türk bölgeleri olan Uluhanlı, Kemerli, en başlıcası ise 1920'ye kadar Nahçıvan'ı Ermeni

¹⁶ Gümrü, Moskova, Kars mukavileleri ve Naxçıvanın taleyi. Baku. "Elm" 1999, s. 4-5.

saldırılarından koruyan Büyük Vedi ve çevresindeki bir çok köyler Ermenilere verilmiştir. Bunun neticesinde Nahçıvan'ın kuzey batı sınırı Develi olmuştur¹⁷.

Gümrü anlaşması imzalandığı zaman görüşmelere katılan B.Şahtahinski, 7 Aralık'ta oradan M.D.Hüseynov'a, kopyası Orçonikidze'ye telgraf göndermiştir. Telgraf, Türkiye milli hareketinin seçkin liderleriyle (Erzurum millet vekili Süleyman Necati, Erzurum valisi Hamid bey v.s) görüşmelerin özetini iletti, onların Rusya ile güçlü ittifak taraftarı olduklarını, Azerbaycan SSC ile karşılıklı müdafaa anlaşması bağlamak niyetinden ve bu anlaşmanın kendi tarafından sunulan tasarısından bilgi veriyordu. Türklerin «Azerbaycan'ın Dış Siyasetine başkan saydıkları B.Şahtahinski onların siyasi simalarını tamamiyle aydınlaştırmak maksatıyla samimiyet ilan ettirilmiştir¹⁸. Antanta ile gelecekte herhangi anlaşma istisna etmeye türkler onu (Antanta'nın) aleyhine karşı hareketini devam ettirmek için en ehemiyetli Nahçıvan bölgesini, Şerur, Dereleyez'in bir bölümünü ve Maku hanlığını kendini idare etmesi fikrine düşmüştür. B.Şahtahinski'ye kaydedilen maksat için elverişli Bayazıt sancağını ve Van ilini üst seçmeyi teklif etmiştir¹⁹.

Sovyet Rusyası, Taşnakların imzaladığı Gümrü Anlaşmasını kabul etmiyordu. Bolşeviklerin hakimiyete geldiği zaman Azerbaycan tarafı da bu anlaşmanın şartlarını kabul etmedi. N.Nerimanov, M.D.Hüseynov ve B.Şahtahinski tarafından imzalanmış ve Azerbaycan Sovyet hükümetinin mevkiini bildiren beynamede kaydediliyordu ki, Taşnak hükümeti Ermeni nüfusu tarafından devrilmiştir. Ona göre de onların imzaladığı bu anlaşmanın hukuku geçerliliği yoktur.

Ermenistan tarafından Azerbaycan'a karşı toprak iddiaları istikametinde yeni bir adım 1 Aralık 1920'de atıldı. O gün Ermenistan'da

¹⁷ İsmail Soysal. **Türkiye'nin Siyasal anlaşmaları. 1 c.(1920-1945)** Ankara, 1989, s 21-22; İbrahim Fithem Atmur, **Muhtarriyat Erefesinde Nahçıvan**, Nahçıvan, 1999, s. 392.

¹⁸ İ. Ahmetova, **Neriman Nerimanov**. İdeal ve Gerçeklik. Baku, 1998, s119.

¹⁹ **ARDSPIHA**- kopi fonu. NQ 354, bl

Sovyet hakimiyetinin kurulması dolayısıyla geçirilen «tarihi» kongrede N.Nerimanov beyanname ile konuşma yaptı²⁰.

Beyanname "Sovyet Azerbaycan'ı Ermenistan ve Zengezur'da en iyi arkadaşlarımızın, Komünistlerin suçsuz kanını döken Taşnakların hakimiyetine karşı emekçi Ermeni halkının mücadelesine yardım ederek ilan etmiş ki, bundan böyle hiç bir arazi meseleleri asırlardan beri komşu olan iki halkın: Ermeniler ile Müslümanları birbirinin kanını dökmesi için sebep değildir; Zengezur ve Nahçıvan'ın arazisi Sovyet Ermenistan'ının bölünmez arazisidir; Dağlık Karabağ'ın emekçi köylülerine ise kendi kaderlerine tayin etme hukuku verilir; Zengezur'un sınırlarında tüm harbi işler durdurulur. Sovyet Azerbaycan'ının ordusu ise buradan alınır".

Burada daha sonra söylenilir ki, Sovyet Azerbaycan'ın sahip olduğu tükenmez servetlerin petrol, mazot ve diğer ürünlerin kapıları Sovyet Ermenistan'ı için açılıyor.

Topraklarımızın parçalanması ve paylaşılmasında esas oyuncularından biri olan Stalin, bu olayı böyle açıklamıştır²¹; "1 Aralık Sovyet Azerbaycan'ı sorunlu illerinden gönüllü olarak vazgeçiyor ve Zengezur, Nahçıvan, Dağlık Karabağ Sovyet Ermenistan'a verilir"²².

Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile birlikte Nahçıvan'ın da Ermenistan'a verilmesine dair 1 Aralık 1920'de sunulan beyanat hakkında bölgede bilgiler elde edildikten sonra 5 Aralık'tan itibaren yerli halkın bu anlaşmaya karşı sert protestoları başladı.

Durumun keskinleştiğini gören Azerbaycan Cumhuriyet İnkılâp Komitesinin adayı ve Adliye komiseri B.Şahtahtiniski'ni Aralık'ın 15'inde Nahçıvan'a gönderdi²³.

Ahaliyle görüş zamanı 1920 yılının Aralık'ın 1 beyanatiyle ilgili soruların cevabında B.Şahtahtiniski açıkça demiştir; - Azerbaycan toprağını

²⁰ İ. Musayev. *Azerbaycan'ın Naxçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi durum ve yabancı devletlerin siyaseti.(1917-1921-oi üter)* Bakı, 1996, s. 226.

²¹ Yene orada, s. 268.

²² İ.V.Stalin, *Esêrleri*, c.4: Bakı, 1947, s 456.

²³ İ.Musayev, *Gösterilen eseri*, s: 299.

sizinle birlikte Ermenistan'a satıyor. Eğer ben Bakü'da olsaydım buna kesinlikle izin vermezdim. Ben Azerbaycan İnkılâp Komitesi'nin üyesi gibi Velibeyov'u (1920.yılda Nahçıvan'da fevkalade komiserlik kurulmuş ve Rusya'da eğitim alan, orada çalışan, XI kumandanlığının güvenli şahsı gibi o Komiserliğe başkan atanmıştır) tuttuğu mevkiden alır ve kendimle Bakü'ya götürüyordum. Siz topraklarınızı bağımsızlığınızla birlikte yeniden elde etmek isterseniz eğer, burada destek alabileceğiniz tek güç Türkiye ordusudur. Halk bu ordunun çevresinde sıkı birleşmelidir. Sizin bağımsızlığınızı ve toprağınızı ancak onlar koruyacaklar. Ve sizi felaketten kurtaracaklar²⁴.

B.Şahtahinski'nin bu konuşması herkesi sakinleştirdi. Sonra Velibeyov söz almış ve demiştir; "Azerbaycan İnkılâp Komitesi'nin bu açıklaması Ermenistan'ca Sovyet hakimiyetinin zaferinden önce hazırlanmış ve ilan edilmişti"²⁵.

B.Şahtahinski, Nahçıvan şehrinde Şerur, Dereleyez ve Ordubad ilçelerinde yürüyüşler geçirmiştir. Bu yürüyüşlerde ahalinin büyük kısmı Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlı bağımsız Sovyet Cumhuriyeti gibi kurulmasını istediklerini bildirmişler. Yürüşlerin sonuçları ile ilgili Azerbaycan ve Ermenistan İnkılâp Komitelerine bilgi sunulmuştur²⁶.

Bu dönemde Nahçıvan'da Türkiye askeri birimleri bulunuyordu. Onlar bölge Müslümanlarının davetiyesi üzere ve onları Ermeni saldırılarından korumak, Nahçıvan'ın verilmesini önlemek amacıyla gelmişler. Bu askeri birliklere Türkiye Doğu Cephesi Başkomutanlığı'nın siyasi temsilcisi Türk Kızıl birliklerinin komutanı, Veysel bey başkanlık ediyordu. Askeri karargah Şahtahtı'nda bulunuyordu. B.Velibeyov İran'da bulunurken; Veysel bey, Gümrü anlaşması gereğince Ordubad'dan Şerur'a dek olan arazilerde, Fevkalade Komiserliğin kurulmasına ve kendinin

²⁴ Nahçıvan Muhtar Respublikası MDA, f 45; s.5, iş 15, b 23-24.

²⁵ Yene orada , f 314, s. 1, iş 14, b.11

²⁶ S. Sadıkov, Nahçıvan Muhtar Respublikası tarihinden. Baku, 1995, s. 45.

ona başkan atanmasına ait Türkiye hükümet adına emir vermiştir. O aynı zamanda B.Velibeyov'u Nahçıvan'ı Ermenilere satmakta suçlu buluyordu²⁷.

1920 yılın Aralığın sonlarında Ermenistan İnkılâp Komitesi Nahçıvan bölgesi ile ilgili ardı ardına iki beyanname vermiştir. Aralığın 26'da verilen I. beyanname O, Nahçıvan'ın bağımsızlığını kabul etmemiş²⁸, ve Aralığın 28'de verilen beyanname ise Nahçıvan'ı Bağımsız Sovyet cumhuriyeti gibi tanımıştır²⁹. Bölgenin Azerbaycan'ın bir kısmı değil, bağımsız cumhuriyet gibi bilinmesi Ermenistan'ın gelecek planları için oluşturulmuş amaçlı bir adımdı.

Fakat bölgenin Azerbaycanlı halkının kesinlikle mevkisi ve açık ifade olunan iradeleri Ermenilerin planını altüst etti. «Üzerinde defalarca ısrar edilen» "Türk kapısı" (I Stalin'in ve II Atatürk'ün ifadeleridir) için Nahçıvan halkı kesinlikle silahlı mukavemet göstererek Ermenistan yönetimi altına girmedi. 1921. yılın başlangıcında, Azerbaycan SSC, Ermenistan SSC ve RSFSR'in temsilcilerinin Nahçıvan bölge halkının Azerbaycan ve Ermenistan İnkılâp Komitelerinin beyanatlarına münasebeti ile geçirdikleri oylama % 90 bölgenin Özel cumhuriyet hukukunda Azerbaycan'ın terkinde kalmasına karar verdi³⁰. AK(b)P MK Siyasi ve teşkilat bürolarının 12 Ocak 1921 tarihli kararı ile Askeri Şuranın belgesi üzere B.Şahtahtinski'nin Nahçıvan'a komiser gönderilmesi karara alındı³¹. Bütün bunlar ise Azerbaycan özellikle Türkiye'ye bir sıra görüşmelerde (özellikle Rusya ile) imzalanan anlaşmalarda üstünlük verdi. Tüm bunlar önemli kanıtlar oldu. Tesadüfi değildir ki, Ocak 1921'de Nahçıvan'da geçirilen mitingde General Veysel bey konuşarak "kan dökülmesine izin

²⁷ İ.Musayev, Gösterilen eseri, s. 300.

²⁸ Q.Madatov, *Pobeda sovetsoy vlasti v Naxiçevani i obrazovanie Naxçevanskoj ASSR*, Baku, 1968, s. 95.

²⁹ "Azerbaycan Kommunisti "dergisi, 1990, NO.11, s. 71.

³⁰ Nahçıvan Muhtar Respublikası MDA, f 1, ş. 3, iş 13, b 79,

³¹ İ.Musayev, Gösterilen eseri, s.301.

vermemeye, bağımsızlık meselesinin Moskova konferansı tarafından halledilmesi ümidiyle beklemeye" çağırıştır³².

1920'nin sonu 1921'in başlangıcı Nahçıvan'da başlanan olaylar Azerbaycan İnkılâp Komitesi'nin 1 Aralık 1920 yıl beyanatını, Ermenistan İnkılâp Komitesi'nin 1920 yıl 26 ve 28 Aralık beyanatları hukuki yönden geçersiz saymıştır. Bu bakımdan belli ilerilik var idi.

Nahçıvan'ın bağımsızlığını Ukrayna SSC, Ermenistan SSC, Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, Maku Hanı, Tebriz Hakimi tanımıştır. Bundan sonra ilk önce Türklere Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlı olmakla özerklik verileceğine ait garanti verilmeli ve bunun için Moskova'nın isteği gerekli idi. 1921 yılın Şubat - Mart görüşmeleri bu yönde yürütülüyordu. Görüşmelerde N.Nerimanov'un silahtaşı, Moskova'da Azerbaycan'ın ilk yetkili temsilcisi B.Şahtahtinski'nin değerli hizmetleri olmuştur. Bu bakımdan onun 1921 yılın Mart ayının 1'de RSFSR Halk Komiserleri Sovyeti'nin başkanı V.İ.Lenin'e gönderdiği mektup çok ilginçdir. Mektuba esasen Nahçıvan, Zengezur, Dağlık Karabağ , Zakatala, Borçalı, Karayazı düzü, Dağıstan'ın kuzeyi ve Kafkasya Müslümanlarından söz açılıyor. Adı geçen bölgelerin milli terkiibi, sayı, coğrafyası ile ilgili bilgiler mektuba eklenmiştir. Bu mektuptan bazı kısımlar Ermeni bilim adamı S.M.Harmandaryan'ın "Lenin i stanovlenie Zakavkazskoy Federatsii" kitabında yansıtılmıştır³³.

Bu mektupta B. Şahtahtinski Transkafkasya'da Araz sınırlarının ve Nahçıvan'a bağlı sorunları çok adil, milli manafeleri dikkate alması esasında adil halletmek için kendi fikirlerini öne sürmüştür³⁴. Mektupun konusu V.İ.Leninin dikkatini çekmiş ve 7 Mart'a onun onaylanması ve tartışılması için siyasi büroya gönderilmiştir. RK (b) P MK siyasi bürosu Mart'ın 16'da Stalin'in, Viladimireskinin ve Çiçerin'in katılımı ile aynı mektup tartışılmış ve B. Şahtahtinski'nin teklifini beğenerek Azerbaycan SSC terkiibinde

³² V.Ünivar, Gösterilen eseri, s.79.

³³ S.M. Xarmandaryan, **Lenin i stanovlenie Zakavkazskoy Federatsii. 1921-1923** qq. Erevan, 1969, s. 74.

³⁴ "Azerbaycan Kommunisti" dergisi, 1990, No.11, s. 76.

Nahçıvan SSC'nin oluşturulması hakkında karar alınmıştır. Siyasi büronun bu kararı Kafkasya'da uzun yıllardan beri devam eden milli katliamlara son verilmesi ve komşu halklar arasında milli ilişkilerin düzenlenmesinde büyük önem taşımıştır.

N.Nerimanov'un emri ile Nahçıvan meselesi ile ilgili 1921'ci yılda Martın başında Moskova'ya gelen B.Şahtatinski Türkiye temsilcileri ile (Ankara hükümetinin yeni dışişleri bakanı Yusuf Kemal bey, Ali Fuat ve Dr.Rıza Nur'la) görüşleri başarıyla sonuçlanmıştır. B. Şahtatinski bu konuda Mart'ın 7'de Çiçerin'e ve Stalin'e gönderdiği mektupta yazmıştır; "Dün Türklerle benim çok uzun süren konuşmam oldu. Nahçıvan yurdu ve Batumi şimdi onları az ilgilendirir. Çünkü onlar anlıyorlar ki, bu bölgeler üzerinde görüşmeler olumlu sonuçlar veremez"³⁵.

Moskova konuşmalarında Nahçıvan'la ilgili tartışmalar ve diplomatik çarpışmalar bu tartışmaları yöneten siyasi komisyonun 1921. yılının 10,12 mart tarihli toplantılarının tutanaklarında yansıtılmıştır³⁶.

Böyle belgelerden görüldüğü gibi, 10 Mart'ta geçirilen toplantıların tutanağında³⁷ Türkiye temsilcileri böyle mevkiden konuşma yaptılar. Nahçıvan halkının Türk askerlerini kabul etmesi, onun Türkiye himayesi altında olmasını kanıtıyor. Fakat Türkiye bölge üzerindeki bu desteği Azerbaycan'ın üçüncü bir devlete hoşgörüyü gitmeyeceğine dair üstelendiği taktirde ona vermeye razıdır. Çünkü yerli Müslüman halkına karşı önceden de yapılmış acımasızlıkların yeniden vuku bulacağı halele onun ordusu seyirci olamaz. Rusya temsilcileri sadece Azerbaycan'ın himayesi altında Nahçıvan'a Özerklik statüsünün verilmesini ve sınırlarının belirlenmesini teklif etti. Siyasi komisyonun 12 Mart 1921 yıl toplantısında özellikle Nahçıvan dairesi ve Ermenistan arasında belirlenen sınırlar çerçevesinde tartışmalar olmuştur³⁸.

³⁵ S. Sadıkov, Gösterilen eseri, s. 51-52.

³⁶ ARDSPİHA f 609, s. 1, iş 94, b 41-59.

³⁷ Yene orada, b 41-59.

³⁸ Yene orada, b 48-54.

Rusya tarafı bildirmiştir ki, gözlemcilerin belirlediği sınır hattı Azerbaycan'ın azami taleplerinden çok yüksektir. Çünkü hiç bir zaman İrevan ilinin her hangi bir bölümünü himayeciliğini iddia etmemiştir. Sovyet cumhuriyetleri arasında sıkı ilişkiler olduğundan bu mesele birinci dereceli önem göstermese de Şerur, Dereleyez dairesini sınırını etnik prensiplere uygun belirlemek gerekli bulunmuştur.

Türkiye tarafı haklı olarak konunun bu tür oluşumuna kesin itiraz etmekle kendi mevkiini belirlemek için bu gibi kanıtlar getirdi;

A) Bu yerlerde malum kanlı olaylar yapılmış ve Türk ordusunun bölgeye gelmesine ihtiyaç duyulmuştur.

B) Bütün bu yerlerde Müslümanlar yerleştirilmiştir. Bütün bunlara göre arazi üzerinde de himaye hukuku Azerbaycan'a verilmelidir³⁹.

Moskova konuşmalarında Türkiye temsilcilerinin çabaları sonucunda Azerbaycan arazi bütünlüyü kısmen de olsa korunmuş, Nahçıvan Azerbaycan'ın içinde özerk cumhuriyet oluşturması ve onun hukuklarını Azerbaycan dışında hiç bir devlete verilmemesi kararlaştırılmıştır.

Böyle bir sonucun ele alınması Moskova konuşmalarında Azerbaycan'ın Temsilcisi B.Şahtahtinski'nin de hizmeti yüksek olmuştur. Müzakerelerin sona erdiği bir zamanda, 31 Mart 1921'de B.Şahtahtinski'nin Azerbaycan'ın H.H.İK'ya telgraf göndererek Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlı bulunmasını ve anlaşmaya esasen hiç bir vakit onun Ermenistan'a verilmemesini kararlaştırdıklarını bildirdi⁴⁰.

Nihayet Türkiye devletince Ankara Hükümeti'nin yeni Dış İşleri bakanı Yusuf Kemal Bey'in başkanlığında Ali Fuat ve Dr. Rıza Nur'dan oluşan diplomatik temsilciler Rusya Dışişleri bakanı G.Çiçerin ve RSFSR MK üyesi C.Korkmazov ve Azerbaycan'ın temsilcisi B.Şahtahtinski'nin katıldığı ve bir ay süresinde süren konuşmaların tamamı 16 Mart 1921'de imzalanmış "Dostluk ve Kardeşlik hakkında" RSFSR-Türkiye anlaşmasında kendi yerini buldu.

³⁹ İ.Musayev, Gösterilen eseri, s. 303.

⁴⁰ ARDSPİHA f 609, s.1, iş 94, b 138.

Moskova Anlaşması 16 Madde ve eklerden oluşmuştur. Anlaşmanın 3. maddesine uygun karşılıklı bir karar kabul edildi ki, Nahçıvan ilinin bu anlaşmanın 1(b) ilavesinde gösterilen sınırlarda Azerbaycan'ın himayesi altında aynı Protektoratı Azerbaycan'ın hiç bir üçüncü devlete verilmemesi şartıyla Özerk cumhuriyet oldu. Bölgenin sınırları aşağıdaki gibi çizilmiştir: Ararat istasyonu- Saray bulak dağları-Kömürlü dağ-Sayat dağ-Kurtkulak köyü-Hemesür dağı - 8022. yükseklik - Kükü dağ ve Keçmiş Nahçıvan kazasının doğu inzibati sınırı⁴¹.

Bununla da Nahçıvan'ın arazi mensubiyeti meselesine bir aydınlık getirildi. N.Nerimanov, Sovyetlerin I. Umum Azerbaycan Kurultayı'nın 4. toplantısındaki (Mayıs 1921) konuşmasında bununla ilgili söylemişti ki; "Sovyet Rusya'sı ve Türkiye ile anlaşmaya esasen Nahçıvan Azerbaycan'ın protektoratı altında bağımsız cumhuriyet ilan olundu. Orada temsilcimiz olacak ve biz bütün ilişkilerde Nahçıvan'a hizmet edeceğiz"⁴².

Böylece Türkiye temsilcileri; Nahçıvan'ı Türkiye'nin himayesine almamışsa da, Nahçıvan, Azerbaycan'ın himayesine verilmiştir.

⁴¹ Gümrü, Moskova, Kars mükavileleri ve Nahçıvanın taleyi. Baku. "Elm" 1999, s.6.

⁴² N.Narmanov, İzbranne proizvedeniya, 12, s 500.

ÖZET

1918-1921 yılları arası Kafkaslar için oldukça çalkantılı bir dönemi ifade etmekte idi. Taşnakların yönetiminde egemen olduğu Ermenistan, Azerbaycan'dan toprak talep etmekte idi. Buna karşılık Azerbaycan'da kendisini korumak amacıyla orduyu yeniden yapılandırma faaliyetine girişmişti. Bölgedeki diğer güçlü devletlerde kendi çıkarları doğrultusunda girişimlerde bulunmakta idi. Buna, Kâzım Karabekir'in emri ile Nahçıvan'a gönderilen Veysel (Ünüvar) Bey'i (Mayıs 1920) örnek gösterebiliriz. Dönemin etkili simalarından birisi olan Behbud Şahtahinski, Azerbaycan'ın "Türkiye ile Rusya arasında bir ilgi vesilesidir" sözü bu iki ülke arasında Azerbaycan'ın ne denli büyük bir öneme sahip olduğunu vurgulamakta idi. Behbud Şahtahinski'nin dönemin siyasi olayları içerisinde aktif rol almış olması, Türk Milli Mücadele Tarihi açısından önemlidir. Milli Mücadele'de TBMM Hükümeti'nin Sovyet Rusya ile olan ilişkiler daha iyi anlamamız için onunda içinde bulunduğu siyasi gelişmelerin irdelenmesi gerekli kılmaktadır. İşte Moskova Antlaşması sırasında; TBMM Hükümeti, Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan siyasi ve askeri ilişkileri etkileyen unsurlar göz önünde bulundurulduğundan Behbud Şahtahinski'nin Moskova'da Azerbaycan'ın ilk yetkili temsilcisi olarak gösterdiği faaliyetler konumuz açısından oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Behbud Şahtahinski, Kafkasya, Nahçıvan, Moskova Antlaşması, Sovyet Rusyası

ABSTRACT

The period between 1918-1922 was a rather trouble on for caucas. Armenia under the reign of Taşnak had demanded Land from Azerbaijan. In return for this, Azerbaijan started to reconstruct its army in search of protection itself. The other strong countries in the region had attempted in the direction of their benefits. We can indicate Veysel Bey as an example, sent to Nahcivan by the order of Kazım Karabekir (May 1920) Behbud Şahtahinski, an outstanding persons of the period, is an interest mean between Turkiye, Russia and Azerbaijan. This expresses that what and importance country was Azerbaijan between Turkey and Russia. The fact that Behbud Şahtahinsky took over active roles in political events of the region is very important as regards Turkish National Struggle History. In national struggle, in order to realize the relations of Turkish Grand National Assembly with the government of Russia, political situations in which it involved in should be examined deeply. During Moscow treaty, when the elements affecting political and military affairs between Turkish Grand National Assembly Government, Russia, Azerbaijan and Armenia were taken into consideration, the activities made by Behbud Şahtahinsky as authorized representative of Azerbaijan in Moscow are of a lot of importance as regards our subject.

Keywords; Behbud Şahtahinsky, Caucasia, Nahcivan, Moscow Treaty, Soviet Russia